

הרבים ברשות היחיד

למרות כל הדיבורים הרווחים על האוניפורמיות ההולכת וגוברת בספרות העולם, ולמרות הטנדנציה הקיימת, ללא ספק, לעסוק בנושאים דומים בספרויות שונות במקומות שונים – יש נושאים שהם פועל יוצא ממצאות ספציפית ומתנאים היסטוריים-חברתיים מוגדרים היטב. יש מספר נושאים, שצמחו על רקע ארצישראלי-ישראלי, והריהם מיוחדים לספרות העברית. ולא עוד, אלא שהם מנושאי היסוד של ספרותנו. הנושאים הללו הם, בעיקר, נושא הקיבוץ, נושא השואה וכל הסבך ללא מוצא של יחסינו עם הגרמנים, ונושא המלחמה ומאבקנו הבלתי פוסק בערבים, ולפני כן, גם בבריטים. שנית מן הנושאים האלה מהווים את הציר הרעיוני של הרומאן "גוף ראשון רבים"⁽¹⁾ לנתן שחם.

הקיבוץ הוא מוצר ארצישראלי טהור שאין לו אח. ודוגמה במקום אחר, ואין כל תמה בכך שנתייחד לו מקום נרחב בספרות הישראלית. מקום נכבד זה אינו מתבסס על האומדן המספרי של תושבי הקיבוץ, אלא על המשקל האיכותי והרעיוני. (וראה בעניין זה מאמרי "אידיאל והגשמתו", מאזנים, חוברת ה-ו, כרך כ"ו). כמעט כל סופר ישראלי בעל שם כתב על הקיבוץ אם כנושא מרכזי ואם כנושא שולי.

שלושה גיבורים לספרו של נתן שחם: פראנץ, אלפרד ואברהם. אברהם הוא בנו של פראנץ, ואלפרד הוא גיסו. משפחתו של פראנץ, משפחת הילדסהיימר לשעבר, ועתה – עומר, היא משפחה נכבדה וענפה, בעלת מסורת וייחוס. בקיבוץ, בו מתרחשת העלילה, יושבים כמה וכמה מבני המשפחה, דור ראשון, שני ושלישי. אגב, אין הקיבוץ קרוי בשם, ואף אין הוא נמצא בסביבה גיאוגרפית מוגדרת. יש רק כמה תיאורים מבודדים, בקווים קצרים, – כגון "נוף של קמה מזהיבה, ליד נחל, שהרדופים כפופים על אמת-המים שלו"; "שדירת ברושים חרישית, סודית"; "גבעות מעוגלות על רקע השמים". תיאורים מעטים אלה משובצים כולם בדבריו של אלפרד, הכותב שירים שאינם מיועדים לפרסום; יש על כן להתייחס אליהם, בפרחוניותם המזדקרת על רקע הצנע של חלקיו האחרים של הספר, כלפרי התבטאותו של אלפרד ולא של הסופר.

כדי להדגיש את אופיים השונה של שלושת הגיבורים, בנוי הספר משלושה חלקים, כשכל חלק וחלק מוקדש לדמות מדכזית אחרת. וכאן אנו ניצבים בפני הבעיה הסטרוקטוראלית של הספר (נגיע, לאחר מכן, גם לבעיה האידי-אולוגית). הרעיון של שיקוף אותם מאורעות דרך עיניהן של דמויות שונות, והניסיון להשיג בדרך זו מימד נוסף של הבנה, אינו חדש בספרות. סופרים שונים השתמשו בטכניקה זו, כשמטרות שונות לנגד עיניהם. אחדות ממטרות אלה הן: מידה גדולה יותר של אובייקטיביות – שהרי ההזדהות עם דמות אחת בלבד מטה את הכף לצד מסויים; חתירה לקראת דרך טבעית יותר של תיאור – שהרי גיבור אחד אינו יכול לדעת מה מתרחש במקומות שהוא אינו נמצא בהם, ומהן המחשבות בליבם של אנשים אחרים; במקרה שאין הסופר מתאר את ההתרחשויות דרך עיניה של דמות מסוימת, אלא משתמש בשיטה של הסופר-היודע-כל, גם כן מתעוררת אותה בעיה: כיצד מסוגל המספר להדור לצפונותיהם של כל האנשים, וכיצד מסוגל הוא להיות נוכח בכל המקומות בעת ובעונה אחת; ואילו במקרה של תיאור הדברים מתוך נקודות הזדהות משתנות החופפות דמויות שונות, באה בעיה זו על פתרונה. יש שבשיטה זו נוסף גם אלמנט מסויים של מתח ואפתעה (ואכן יש שמחברים של ספרי מתח ובלשים משתמשים בטריק) – פרשה אחת מתוארת פעמים אחדות, מידי פעם בצורה שונה, בהתאם לאופיין וטבען של הדמויות המספרות; הפרטים המשתנים, זוות הראייה השונה, מוסיפים נופך מסויים של גירוי. קיימות ואריאציות שונות של טכניקת כתיבה זו. הפשוטה שבהן – דמויות שונות מספרות את סיפורן, כל אחת מהן בגוף ראשון. לורנס דארל, ב"קווארטס האלכסנדרוני" נתן לדמות אחת ויחידה לספר אותו סיפור מנקודת השקפה משתנה, בהתאם לידיעות ההולכות ומתרבות הנאספות בידיה. השיטה הסופיסטית ביותר עד היום היא, כמדומה, שיטתו של ג'וזף קונרד, אשר חוקרי ספרות אנגלים כינוה "טכניקת המראות המשקפות". נתן שחם משתמש ברומאן "גוף ראשון רבים" בוואריאציה משלו לדרך הסיפור ע"י דמויות פועלות שונות. החלק הראשון של הספר, המוקדש לאברהם, כתוב בגוף שלישי, כשאברהם עומד במרכזו של הסיפור. בחלק השני מדבר אלפרד ברציפות אל עצמו בלשון "אתה". ואילו בחלק המסיים (שהוא, כמדומה, הטוב שבספר) מספר פראנץ את סיפורו בגוף ראשון. החלק הבעייתי הוא ממילא חלקו של אלפרד, שהרי אין להכחיש, כי אדם המדבר אל עצמו בגוף שני תשעים ושמונה עמודים ברציפות, נשמע מלאכותי למדי. אמנם אין שחם היחיד, המשתמש בסגנון זה. כבר נכתבו ספרים בגוף שני. אך אין זה

גורע מן המלאכותיות שבסגנון, הן אצל שחם והן אצל סופרים אחרים. בין החלקים השונים של הספר משולבים קטעי חיבור קצרים משל הסופר, בהם מוסבר מה טעם השימוש בגופים שונים. ואלו הם הנימוקים: אברהם, שאופיו מאוזן ושלוו, תואם לסיפורו סגנון הכתיבה בגוף שלישי, סגנון שהוא מטבעו אובייקטיבי יותר ושומר על מרחק יותר מאשר סגנון הכתיבה בגוף ראשון. ואילו אלפרד הוא "אדם מסוגר בתוך עצמו, שאינו נפתח לזולתו אלא בדו-שיח חשאי שהוא מקיים עם עצמו, אם בעל-פה, בשתיקה, ואם על-ידי יומן, שהוא כותב בו באקראי, כאדם המשיח עם נפשו בגוף שני." לעומת בנו וגיסו, פראנץ מספר את סיפורו בגוף ראשון: "פראנץ מן הראשונים הוא, מאותם של פנים היו אומרים: הקיבוץ, (יישוב הארץ, המולדת) – זה אני. קודם כל אני. בגופי. משום כך יש טעם בדבר לתת לו פתחון-פה לדבר בגוף ראשון."

ברור הוא, שנתן שחם נוקט בדרך זו של כתיבה בגופים שונים, כדי להבליט את ייחודה של כל אחת משלושת הדמויות שלו. אך ספק הוא, אם הנימוקים לשינויי הסגנון אמנם משכנעים. על המלאכותיות שבדברי אלפרד בגוף שני כבר הערנו. ואשר להנחה, כי אדם אינטרוברטי ובדלן ישיח עם עצמו, במקום עם בני שיחה אחרים, בגוף שני הרי דווקא מתקבל יותר על הדעת, כי אדם כזה ירצה למסור את סיפורו בגוף ראשון, משום שהוא רואה לנגד עיניו בעיקר את עצמו. ואילו פראנץ, החלוץ בהא הידיעה, מן הראשונים, האידיאליסטים, בעלי העקרונות הרואים תמיד את הציבור לעיניהם – הרי ה"אני" שלו צריך היה להידחק לקרן זווית מפני ה"אנחנו". מכל מקום, בין אם סגנון הגוף הראשון משקף נאמנה את סגולותיו המיוחדות של פראנץ, ובין אם לא, הרי החלק האחרון של הספר, סיפורו של פראנץ, הוא החלק הטוב ביותר והוא אף משלים בצורה נאותה את הסיפור הראשון, הלוא הוא סיפורו של אברהם. דומה הדבר, שדמותו של פראנץ יקרה לו לסופר במיוחד, והוא מזדהה עמו וחודר לצפונותיו – למרות שמלכתחילה ניתן היה להניח, שדווקא אברהם יהא לו קרוב יותר, הן מבחינת הגיל והן מבחינת הרקע. בדבריו של פראנץ גם באה לידי ביטוי הרקמה החרדה של יחסי האב והבן: אותה תזוזה איטית של סמכות מן הדור הקשיש לדור הצעיר; חילוקי הדיעות וההתמרדות הקיימים תמיד ביחסי בן-אב, המגיעים לשיאם עם תקופת ההתבגרות ולאחר מכן שוב לובשים צורה מפויסת יותר. פראנץ הוא אדם חולה לב, היודע כי כל התקפה נוספת עלולה להיות האחרונה. הידיעה הברורה של הקץ הקרוב מרככת

את האידיאליסט הנוקשה משכבר בימים, וגורמת לו לחפש ביתר שאת את המסילות ללב זולתו.

אין שלושת החלקים "מכסים" בדיוק אותה תקופה כרונולוגית. אמנם סיפורם של אברהם ושל אלפרד מתחיל בדיוק באותה נקודה. אך סיפורו של אלפרד מגיע עד למועד מאוחר יותר. ואילו סיפורו של פראנץ פותח במאורע הנמצא בערך באמצע סיפורו של אברהם (חזרתו של פראנץ ארצה לאחר שליחות לאפריקה מטעם משרד החקלאות); והוא המסיים את הספר ואת העלילה, גם מבחינה כרונולוגית, ומשלים, כאמור, את שני הסיפורים הקודמים. יש ביסוס לעובדה, שסיפורו של פראנץ מתחיל בנקודה מאוחרת מעט יותר: הוא הרי לא היה נוכח בארץ כאשר התחילה כל הפרשה, עם השיחה שבין אברהם לאלפרד. והוא גם המסיים והחותם, בשל המשקל שהסופר מייחס לדמותו, ובשל קרבתו למוות, מיישר כל ההידורין. יש להוסיף כאן, כי מלבד העלילה המוגדרת של הספר, יש בכל חלק וחלק השלכות לאחור, זכרונות מן העבר. ממילא מובן, שבדרך זו מקיפים זכרונותיהם של שני האנשים הקשישים יותר, פראנץ ואלפרד, תקופה כרונולוגית ארוכה יותר מאשר זכרונותיו של אברהם. (אברהם הוא כבן ארבעים, אלפרד הוא בן חמישים ושלוש, פראנץ הוא בן ששים וחמש. לגיל יש כאן חשיבות, כפי שעוד נראה בהמשך הדברים). אם העלילה העיקרית של הספר היא אותה עלילה בשלושת הסיפורים, הרי קטע הזכרונות והעבר המשולבים בסיפור המעשה שונים לגבי כל אחד מהם, ודנים במאורעות שונים, בתקופות שונות וברקע שונה. פראנץ ואלפרד הם ילידי גרמניה. אברהם הוא דור ראשון של ילידי הקיבוץ.

עד כאן דנו בעיקר בבעיות מבנהו של הספר. עתה אנו מגיעים לסבך הרעיוני. כבר ציינו בתחילת דברינו, כי "גוף ראשון רבים" עוסק בפרובלמטיקה מיוחדת לתנאי הארץ ומכאן, לספרות הישראלית: הפרובלמטיקה של החיים בקיבוץ והפרובלמטיקה של יחסינו עם גרמניה. הבעיות הללו באות לידי ביטוי בעיקר בפרשתו של אלפרד, אם כי יש להן הדים גם בתולדות שני הגיבורים האחרים. אלפרד הוא אדם בודד, הן מחמת מזגו ותכונותיו והן בחוקף המסיבות האובייקטיביות. אשתו הלנה לבית הילדסהיימר, שהוא היה קשור אליה מאוד, מתה בשעת לידה. ובנו היחיד הוכש על ידי נחש ומת כעבור כמה שעות. הילד היה אז בן שבע. אדם בודד בקיבוץ – הרי בעיה. שכן מייסדיו הראשונים של הקיבוץ האמינו בתום ליבס, כי הנה הנה התגברו על הבדידות האנושית, והחברה החדשה אשר הקימו תשפיע חמימות וביטחון

על כל אחד ואחד מחבריה. אמנם מזמן לזמן יש לו לאלפרד חברות, צעירות ממנו במידה ניכרת, כי אין הוא יכול להתקיים ללא יחסים גופניים עם אשה. אולם הקשרים הללו הם חולפים, ואין אלפרד מקים לו שוב משפחה. מכל מקום, בדידותו של אלפרד אינה כשלעצמה עדיין אין בה עניין לאסיפת קיבוץ. התסבוכת מתחילה עם החלטתו של אלפרד לקבל פיצויים מגרמניה, ולמסור פיצויים אלה לקרובים נזקקים משלו, עולים חדשים שאינם חיים במסגרת הקיבוץ. על החלטה זו מספר אלפרד לאברהם עם פתיחת הספר. למותר לומר שבקיבוץ, המושתת על הבנה בין החברים ועל קבלת מרות הכלל מרצון בעניינים מכריעים, מעשה כזה של אלפרד הוא חורג מגדר המקובל, שלא לומר הפרת משמעת קיבוצית. לעניין זה נוספת פרשת יחסיו של אלפרד עם גרטרוד. גרטרוד היא נערה צעירה המשתייכת לקבוצת נוער משוויצריה שבאה לשהות זמן מה בקיבוץ ולעבוד בו. לימים מסתבר, שגרטרוד אינה שוויצרית "טהורה" – היא גרמניה למחצה. ולאחר מכן מתברר, שאביה של גרטרוד היה חבר במפלגה הנאצית. אמנם, מה שנוגע לגרטרוד עצמה, הרי שהיא היתה בת שנתיים כאשר נסתיימה המלחמה; אין זה הוגן, איפוא, להאשים אותה בחטאי הוריה. יש להוסיף כאן, כי אלפרד, בניגוד לפראנץ, עדיין קשור בכל נימי נפשו לתרבות הגרמנית. השפה העברית מעולם לא יכלה למלא אצלו את מקום השפה הגרמנית. בגרמנית הוא כותב שירים, שלא נועדו לפרסום. אמנם הוא כותב בעברית מאמרים לאלון התנועה, וכמובן שהוא מדבר עברית במגעו היומיומי עם חברי הקיבוץ (להוציא מכלל זה את בני משפחתו שלו, או ליתר דיוק, בני משפחת אשתו המנוחה). מובאת עוד נקודה להדגשת מומנט זה; אלפרד היה מגמגם בילדותו. בשנות ההתבגרות הצליח להתגבר, במאמץ רצוני עליון, על מוס זה. והנה, בלמדו עברית, ובעברו באופן הדרגתי לדיבור בשפה זו, שוב חזר לגמגם. הסופר מתעכב על נקודה זו, כדי להוסיף לדמותו של אלפרד מימד פסיכולוגי. שוב עניין אחר הוא, שהתאור אינו אורגני לרקמת הספר – האנשים השונים רק מספרים על אלפרד שהוא מגמגם, אולם מלבד פעם או פעמיים אנו לא שומעים אותו מגמגם באמת, והוא אינו מצטייר לנו כלל כמי שמגמגם; התיאור חיצוני ולא פנימי. אפשר להבין, שבדברי אלפרד עצמו אין איות המתאים לדיבור מגומגם; הרי לא נעים לאדם למסור קאריקטורה של עצמו; אך מדוע, בשעת שיחה עם פראנץ, שיחה שפראנץ מצטט אותה, אין זכר לגמגומו של אלפרד בדיבוריו? בכלל, אלפרד הוא עקב אכילס של "גוף ראשון רבים". דומה שהסופר מסוגל לראותו רק מבחוץ, ואינו חודר באמת

לתוך תוכו. לצורך ניתוח נשמתו של אלפרד, עובר הוא טיפול אצל פסיכיאטר – ושוב נדמה, כי אין דבר זה נובע באופן אורגאני מהתפתחות העלילה – קשה להניח כי פראנץ אכן יציע לאלפרד הצעה מעין זו, וקשה עוד יותר להניח, שאדם מסוגו של אלפרד יסכים לזאת – אלא שהסופר מחפש לו דרכים שונות לתהות על קנקנו של אלפרד, ולוודע אותו אל הקורא.

וכאן המקום לתהות על פרשת היחסים שבין אלפרד לגרטרוד, פרשה שאין היא פשוטה כלל ועיקר. אמנם, תחילה אין העניין נראה כך. גבר מזדקן, בודד, מאוכזב ומר נפש – מה תמה כי נמשך הוא אחר נערה צעירה, נאה, נוחת מזג, הנראית כזקוקה לחסותו של אדם קשיש ממנה, ושיש לה כמה שטחי התעניינות משותפים אתו. רק אחר כך אנו נזכרים, כמה שמח אלפרד על כך, שהיא דוברת גרמנית (כשוויצרית, עלולה היתה לדבר צרפתית). למעשה, גם אלפרד תחילה אינו יודע, כי גרטרוד היא ממוצא גרמני. רק במשך הזמן מתגלה לו הדבר. מעתה לובשים יחסיו של אלפרד עם גרטרוד גוון שונה. כבר מלכתחילה לא היו הדברים פשוטים. מתוך עדותו של אלפרד עצמו ניתן להבין, שהגבר הקשיש אינו מצליח לספק את הנערה הצעירה מבחינה גופנית. אך לאחר שחבר קיבוץ מביע לפני אלפרד את שאט נפשו על קשריו של זה עם גרמניה, שוב לא מסוגל אלפרד לנער עצמו ממתען העבר:

"אתה, אמנם, ביקשת להטביע בה רעבונו של גבר, אך עיני ברונשטיין היו בגבך. והיית יהודי בועל בת גרמנים. --- דברי ד"ר דימנט היו מנקרים במוחך. המשמעות. תיקון הטעות. יצר הנקם. ושוב היית בה, איש מלחמה. --- רצית להיות זכר ולא עוד. ולא לדוש רעיון מופשט על יצועך. ולא לגאול מורשה רוחנית. ולא להיות יהודי וגרמניה. ולא להציל מולדת. התפללת להתמסרות שלמה, בלי חשבון. בלי נקם ושילם, בלי זכרונותיהם הקודרים של אחרים בין בטנך לבטנה. אך דברים אחרים היו מנקרים במוחך".

מוזר הדבר: הנושא של יחסים בין ישראלי לבין גרמניה מהווה את תוכנו של ספר ישראלי אחר, שיצא לאור לפני זמן לא רב: כוונתי לרומאן של דן בן-אמוץ, "לזכור ולשכוח"². אני משתמשת בתואר "מוזר", משום ששני הסופרים ושני הספרים שונים מאוד במהותם זה מזה, ובכל זאת נמשכו שניהם לנושא מסויים זה. אמנם בספרו של דן בן-אמוץ אהבתם של אורי וברברה היא מרכזו של הספר, ואילו ב"גוף ראשון רבים" אהבת אלפרד וגרטרוד אינה אלא אחד הנושאים המופיעים, בן-אמוץ אף ניגש בצורה שונה לגמרי לנושא: ב"לזכור ולשכוח" פרשת האהבה שבין הישראלי לגרמניה נועדה להיות המפתח

ליחסים אנושיים תקינים. ואילו אהבת גרטרוד ואלפרד אין לה תקווה ואין לה עתיד. זאת ועוד: אלפרד תחילה אינו יודע, כי גרטרוד גרמניה. הקטעים שצטטנו מדבריו מתארים שלב מתקדם ומתדרדר ביהסים שבין השנים. לעומת זאת, אורי יודע היטב שברברה גרמניה, וידיעה זו מגרה אותו; קיימת קרבה כלשהי בין מחשבותיו של אלפרד לבין מחשבותיו של אורי בערב הראשון שלו עם ברברה; נצטט כאן כמה משפטים, לשם השוואה:

"והאמת, הלא היא אחרת לגמרי. דווקא משום שהיא גרמניה. זאת

אומרת, לא רק משום שהיא גרמניה אלא גם משום שהיא גרמניה נמשכת אליה. כך, בהחלט. לדפוק אותם, את כל הגרמנים. לזייף את נשותיהם ובנותיהם, להכניס את כולך בהריון ולמלא את גרמניה בששה מיליון ממזרים יהודים שימצצו את דמם ויביאו עליהם שואה שממנה לא יקומו עוד. הצגות, הצגות!"

כאמור, אצל אורי זהו שלב ראשון (ותולף) ביהסו הרגשי לברברה; הפגישה המקרית מתפתחת לאהבת אמת. בעלילת אלפרד-גרטרוד ההתפתחות היא הפוכה: יחסי גבר ואשה הופכים, שלא בטובתם של השנים, לחשבון לאומי.

מן הראוי להזכיר כאן, כי לפני שנים מספר כתב דוד אבידן בצורה תמהונית למדי על שאלת המתח הסקסואלי בין יהודים לבין גרמנים. הכוונה ל"מסמך יהודי-גרמני: מה נגד מה, רצף אירועי להצגת באלט בשלוש מערכות (עם ארבע הערות-שוליים בלתי-שוליות, המועמדות מחוץ לשוליים)"⁽³⁾.

אגב, לודביג מרכוזה אף הוא טוען שיש משיכה סקסואלית בין שני העמים; הוא מוציא מהנחה זו את המסקנה, כי מוטב ליהודים לא לחזור לגרמניה, בשל ההסתבכות האמוציונאלית הצפויה.

תגובותיו הנזעמות של חבר קיבוץ (חבר שהוא, בז' ארגון המקובל, לאו דווקא "אלמנט קונסטרקטיבי" בקיבוץ) גורמות לו לראש הבלתי מוכתר של משפחת הילדסהיימר-עומר להתערב בפרשה, אם גם באי רצון גלוי. פראנץ כראש המשפחה, ואברהם כמזכיר הקיבוץ, מחערבים ברשות היחיד, ברשות לא להם.

השאלה היא, האם סיפורם של אלפרד וגרטרוד היה מסתיים בצורה שונה אילמלא התערבותם המוסמכת (או הבלתי מוסמכת) של באי כוח הקיבוץ. בעזרת פרט קטן, צדדי לכאורה, מצליח הסופר להמחיש עד כמה שאר הגיבורים אינם מבינים את גרטרוד, את אלפרד ואת היחסים שביניהם. בסיפורו של פראנץ מוזכר, שזמן קצר לאחר שעזבה גרטרוד את הקיבוץ, הגיעה גלויה ממנה לכתובתו של מזכיר הקיבוץ. ותגובתו של פראנץ: "היתה זו אגרת של נערה

קלת-רגל. מצד אחד נוף-הרים עוטה שלג, ומצד שני פיטפוט ציפורי המעיד על איקלוס מהיר במקום חדש. משל למישהו אצלנו יש עניין בכך שהיא עוסקת בספורט החורף. "עכשיו תגובה זו של פראנץ היא מוטעית ביותר. שכן בביקורה הראשון של גרטרוד בחדרו של אלפרד דיברו השנים על השלג. טרם קרה דבר ביניהם, והתבוננותו של אלפרד בתמונת גרטרוד בשלג כבר משקפת את הבאות: "לקחת בידך את תמונתה של גרטרוד. והבטת בה ארוכות: נערה צוחקת, מאושרת בשלג לבן, לא-מחולל. השלג הצחור אינו יודע שהוא סמל. התמונה אינה מנחשת את כניסתך הפרועה, בצלילה, לתוכה. ואל תוך השלג." משנפתרת בעית גרטרוד, פותר הסופר, בדרך התערבות חיצונית, אף את עניין הפיזיוויס. אותו קרוב נתמך מתחיל לקבל פיצויים משלו, ומבטיח להחזיר לקיבוץ את כל הסכום כולו שקיבל בזכות אלפרד. האם בדרך זו בא הכל על מקומו בשלום? בתחילת הספר מסופר, כי שנים מאנשי המשפחה נוהגים היו לריב ביניהם תדיר, בשל השקפות אידיאולוגיות. כאשר היתה פורצת מריבה כזו, היתה אשתו של פראנץ פונה אליו ומבקשת ממנו להשכיח שלום בין הניצים. ואילו פראנץ "עשה שלום רק בתוך נפשו שלו". הספר כולו מסתיים באמת בנימה מפוייסת, אך מכיוון שפראנץ הוא המסיים, אין לדעת אם הפיוס וההשלמה חלים רק עליו או גם על שאר גיבורי הספר. אברהם מן הסתם מניח לאהבתו לאביו לגבור על הביקורת משום שהוא חש כי המוות עתיד ליטול ממנו את האב בקרוב. אשר לאלפרד – הרגשותיו בסיום הפרשה לוטות בערפל. נשארו, כמדומה, עוד שאלות רבות התובעות את פתרונו.

פברואר, 1969.

הערות להרבים ברשות היחיד

1. גוף ראשון רבים, מאת נתן שחם, ספרית פועלים, ת"א, 1968.
2. לזכור ולשכוח, מאת דן בן-אמוץ, הוצאת עמיקם, ת"א, 1968.
3. מסמך יהודית-גרמני נכלל בספר "דוד אבידן מגיש תאטרון מופשט", מאת דוד אבידן, הוצאת עכשיו, ירושלים, 1965.